

Василь Біднов

ДЗВОНИ*.

Короткі історичні відомости

I.

В наші дні весь християнський світ вживає дзвони, як знаряддя для оповіщення часу молитви й для скликання вірних на богослуження. До сього ми так призвичаїлися, що вважаємо дзвони звичайним явищем і забуваємо, що це явище в Християнській Церкві порівнюючи пізнього походження. Нема сумніву, що в перші три віки свого існування Християнська Церква їх не знала, та взагалі не мала ніякого іншого знаряддя для скликання своїх членів на молитву. Вороже відношення греко-римського громадянства до християн й ті переслідування, які вони терпіли як з боку народних мас, так і влади виключали всяку можливість вживати якісь приладдя для скликання вірних, а тому про день та годину (а часто й місце), найближчого богослужбового зібрання християнської громади оповіщалося тут же на зібранні або пізніше через окремих осіб (може, діаконів та діаконис), які обходили доми членів місцевої громади і оповіщали про те, коли відбудеться богослужбове зібрання. Од часу перемоги християнства над язичеством християне користуються старим способом скликання на молитву; утворився особливий клас низчих кліриків, що звалися лаосинактами;

* Уперше стаття опублікована у періодичному збірнику “Елліс”, що видавався Богословським факультетом Варшавського університету у міжвоєнний період: В. Біднов, *Дзвони. Короткі історичні відомости*, Елліс, кн. V (Warszawa 1931).

Василь Біднов (1874–1935) – український історик, громадський діяч, член Української Центральної Ради. Випускник Київської духовної академії (1902), член Катеринославської вченої архівної комісії (з 1903 р.), саме В. Біднова Д. Дорошенко вважав одним з найкращих українських архівістів щодо запорізьких старожитностей. Був обраний членом Церковно-історичного і археологічного товариства при Київській духовній академії, Українського наукового товариства у Києві та низки інших товариств, член Катеринославської “Просвіти”, професор першого українського університету – Кам’янець-Подільського (1918–1920). З 1920 р. – в еміграції, професор Українського Вільного Університету та Варшавського університету. Див.: А. Łotocki, *Pamięci prof. Wasyła Bidnowa*, s. 282–301. В.І. Ульяновський, *В.О. Біднов*, УДЖ 10–11 (1992); І.В. Саламаха, *Громадсько-політична та наукова діяльність В.О. Біднова (кін. ХІХ ст. – 1935)*: дис. ... канд. іст. наук, 3. 1998, 225 арк.

Очевидно, це лише перша частина запланованої більшої праці, яку автор або не встиг закінчити, або ж не зміг/встиг її опублікувати і наразі продовження невідоме. Однак, нарис є закінченим і цілком актуальним для розвитку сучасної української гуманітаристики, як і для повернення в Україну та поширення наукового спадку вчених української міжвоєнної еміграції.

вони, обходячи доми вірних, попереджали людність про час богослуження. Згодом стали вживати й спеціальне приладдя для зазначеної цілі. Коли саме з'явилося таке приладдя, за відсутністю про те докладних історичних вказівок, сказати трудно. Що знаємо про таке приладдя, те відноситься вже до часів пізніших. Можна твердити, що в часи утворення Православної Церкви на Русі-Україні на грецькому сході (та й на латинському заході) таке приладдя вже існувало й перейшло до нас разом з християнством. Зазначеним приладдям були дерев'яні або металеві дошки, в які били, чи стукали, молотком. Оці дошки називалися билами або клепалами. Дехто з дослідувачів прикладає обидві ці назви до обох родів дошок, не роблячи між ними ріжниць, на тій підставі, що нібито “клепало” – болгарська й сербська назва била взагалі¹. Але ж самі назви ці вказують на те, що “било” відноситься до дошки дерев'яної, а “клепало” до дошки металеві (пригадаймо український вираз: “клепати косу” – бити молотком косу, положивши її гострою стороною на “бабку”, щоб вона була тонше, гостріше). Такі била в нас існували вже в XI ст. Наш літопис, оповідаючи про смерть преподобного Теодосія Печерського, зазначає, що той, коли помирав після п'ятиденної недуги, велів вивести себе з келії; його винесли й “поставиша прямо церкви; онь же повелѣ звати братію всю, братья же, ударивше въ било, и собрашася вси”².

З цього бачимо, що в Печерському монастирі в перші часи його існування билем скликали братію на молитву.

Дерев'яне било в греків робилося з явора (σφένδαμνος) і було двох родів: велике (σήμετρον μέγα) й мале (σήμετρον μικρόν). Перше звичайно висіло, а останнє було ручним; його, коли стукали в нього, держали в руках і ходили з ним з місця на місце. Мале било виявляло з себе дерев'яну, гладенько обтесану дошку, метрів два–три завдовжки, пальців чотири–п'ять завширшки й пальців два–три завтовшки; посередині воно було звужене, щоб зручно держати в руці. По краях дошка була трохи тонша й мала по дві–три дірочки для того, щоб звук був ліпшим. Велике било (σήμετρον μέγα або коротше – τὸ μέγα) – дерев'яна дошка в два, а то й більше, метрів довжини, до метра завширшки й товщиною нашої

¹ А. Петровский, *Клепало*, Богословская Энциклопедия, т. XI: Клавда – книги апокрифические Нового Завета, состав. под. ред. Н.Н. Глубоковского, Санкт-Петербург 1910, кол. 57.

² *ПСРЛ*, Санкт-Петербург 1846, т. I: Лаврентиевская и Троицкая летописи, с. 80. Зазначене било Печерського монастиря висіло коло церкви. В оповіданні про прозорливість печерського старця Матфея літописець говорить: “идущую же ему единою (з церкви), сѣде опочивая *подъ биломъ*”, і саме тоді бачив, як нечисті духи входили через браму до монастиря. – *ПСРЛ*, т. I, с. 82 (під 1074).

звичайної дошки, добре обтесаної. Велике било завжди висіло. В нього, як і в мале, били дерев'яними молотками. Щодо била металювого, або клепапа, то воно представляло залізу (τὸ σιδηροῦν) або мідну (τὸ χαλκοῦν) штабу, зігнуту в дугу; вона мала метра півтора завдовшки, п'ять–шість пальців завширшки й три–п'ять сантиметрів завтовшки. Металюве било (клепапа) завжди висіло. В грецьких монастирях звичайно знаходимо всі три оці била, в церквах же парохвіальних – бачимо переважно велике дерев'яне било³. Наші паломники та взагалі мандрівники звертають на них свою увагу й подають про них більш-менш докладні відомости. Так, відомий “пішоходець” першої половини XVIII в. Григорович-Барський свідчить, що в греків з обох боків “паперти”, замість наших дзвіниць, висять залізнi та дерев'яні дошки, які в наших уставах називаються билами та клепапами; в них б'ють для скликання вірних до церкви⁴. Про вживання греками бил та клепал свідчить Феодор Вальсамон (XI в.), що вияснював символічне значіння бил і рівняв їх з трубою ангельською перед страшним судом⁵. Про била в греків пише й Лев Алляцій (1586–1669) в описові грецького храму⁶.

Греки частіше вживали била дерев'яні; в нас же на Україні й на Московщині – металюві (клепапа). Голубинський таку ріжницю пояснює тим, що на сході била робилися з явора (σφένδαμνος), який давав дуже сильний звук, наше ж дерево дає слабкий звук, і тому треба було, в цілях гучности, користуватися металювими дошками-клепапами⁷. Відомостей про била на Україні та на Московщині маємо занадто мало. Тільки факт вживання (дерев'яних) бил московськими старовірами ще в XIX ст. та зразки їх в деяких монастирях (напр., в Гетсиманській пустині, коло Москви, ще в р. 1844) дають підставу думати про їх дуже широке розповсюдження. Останнє било дерев'яне, “с довольно тонкой, сухой доски, выгнутой коромыслом”^{*}; воно давало “приятный, хотя и глухой звук”⁸.

³ Е. Голубинский, *История Русской Церкви*, 2-е изд., Москва 1904, т. I: Период первый, Киевский или домонгольский, 2-я пол., с. 159–160.

⁴ Беру з *Новая скрижаль, или объяснение о церкви, литургии и о всех службах и утварях церковных, в 4-х частях*, архиепископа Нижегородского и Арзамаского Вениамина, Санкт-Петербург 1859, с. 52. Григорович-Барський залізнi била називає клепапами й пояснює, коли їх вживають: *Ibid.*, с. 502.

⁵ Е. Голубинский, *Op. cit.*, с. 152.

⁶ А. Nowowiejski, *Wyklad liturgji Kościola katolickiego*, t. I, Warszawa 1893, s. 1246.

⁷ Е. Голубинский, *Op. cit.*, с. 160.

^{*} У Біднова тут дещо не точна цитата. Має бути: “из длинной, тонкой, сухой доски, изогнутой коромыслом”. – *Д.Г.*

⁸ *Било или Билцо*, Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона, Санкт-Петербург 1892, т. III^a (6): Бергер–Бисы, с. 858.

Збереглися аж до останніх часів в монастирях або переховуються по музеях (як напр., в Катеринославі, в музеї А. Поля) клепала (метальові била). Форма їх не однакова: то вони розплющені, як дошка залізна чи мідна, то вони дуговидні, з гладенькою рівною верхньою стороною, з ланцюжками, на яких вони були підвішені. Очевидно, розповсюдження дзвонів остаточно не витіснило клепал, і вони вживалися одночасно з дзвонами. Це можна підтвердити виразними свідоцтвами. Архієпископ Савва (Тихомирів) в своїх автобіографічних записках згадує про вживання клепала (яке він називає “обручем”) в 1870 р. в Києво-Печерській лаврі: як дзвонили в усі дзвони до вечерні, то одночасово били і в клепала. “О шостій годині вечора (29 серпня 1870 р.) вдарили в тисячепудовий дзвін на всенощну. Звук дзвону дуже приємний для слуху. У всі дзвони дзвонили з додатком ударів у залізний обруч (било) – виходило дуже оригінально”⁹.

Існування бил і клепал ще і в ХІХ ст. пояснюється не тільки тим, що в глухих закутках тяжко й часто занадто дорого було добувати дзвони, а й тому, що був сильний нахил до вікової традиції, до стародавніх звичаїв, завдяки чому в деякі дні та моменти зовсім не дзвонили в дзвони, хоч вони й були, а “знаменували” тільки в било. Звичай такий міг триматися в нас і під впливом Атонських монастирів, де била вживаються аж до останнього часу. Про вживання бил та клепал в православних монастирях бувшої Російської держави та в греків і на Атоні в кінці ХІХ ст. можна бачити вказівки і в брошурі Смоленського: “О колокольном звоне в России” (ст. 14–15)¹⁰.

II.

В історичній літературі зустрічаємо звістку, що дзвони почав робити св. Павлин, єпископ м. Ноли в Кампанії (353–439), а до такої думки прийшов він таким чином. Одного разу, саме тоді, як заходило сонце, він переходив через лісову поляну. Золоте проміння вечірнього сонця, що ось-ось зайде, забарвляло гушавину листя на дереві та одбивалося на лісових квітах, що вкривали поляну; кругом панувала така урочиста тиша, що єпископ од переповненого радістю серця склав на молитву руки й підняв до неба очі, промовляючи: “Господи світів! Будь прославленим і благословеним в оцьому зеленому раю! Покажи, Господи, всесильний Господи, що Ти знаходишся коло мене й пробудеш до кінця днів моїх...”

⁹ Савва, архієпископ Тверской (Тихомирів), *Хроника моей жизни. Автобиографические записки высокопреосвященного Саввы, архієпископа Тверского и Кашиинского*, т. 4 (1868–1874), [Сергиев Посад] 1902, с. 341.

¹⁰ Одбитка з “Русской Музыкальной Газеты”, 1907 р. №№ 9–10.

Промовивши те, він впав на коліна і захопився молитвою, з похиленою на знак покірливості головою. Коли ось чує, що кругом його розноситься тихий дзвін. Озираючись, бачить, як легенький вітрець хитає блакитні головки польових дзвоників, що вкривали всю поляну. На спогад про ту благословенну хвилину св. Павлин звелів зробити (одлити) до своєї церкви в Нолі величезний зразок того лісового цвітка-дзвоника, і цей зразок, повішений в церкві, своїм прекрасним дзвоном почав скликати вірних на молитву¹¹.

Наведене оповідання про винахід дзвона і навіть перше вживання його св. Павлином Ноланським не має ніяких підстав в історичних пам'ятниках. Сам Павлин ніде не згадує про дзвони, ані в творах своїх взагалі, ані зокрема в спеціальному описові (зробленому віршами) збудованої ним в Нолі церкви св. Фелікса, хоч він в цьому описові не забуває згадати й про такі дрібнички, що мають непорівнянно менше значіння, ніж дзвони. Отже, якби він справді завів в своїй церкві дзвони, то згадав би й про них поруч з іншими церковними та богослужбовими речами своєї церкви-базиліки. Далі, історичні відомості, які маємо од різних письменників, свідчать виразно про те, що дзвони, як знаряддя для скликання христیان на молитву, з'являються пізніше часів Павлина Ноланського. Нарешті, дзвони відомі й вживаються задовго до появи християнської релігії. Так, найраніші відомості про дзвони йдуть від китайців. За 2260 літ до нашої ери один з богдыханів звелів вилити дванадцять дзвонів, що давали звук в межах п'яти музичних тонів. Друга китайська звістка відноситься до 522 року перед Христом: Кінг-Кванг наказав виконати дзвони для вживання на своїйму дворі¹². В єгипетських розкопках знаходять багато стародавніх бронзових дзвоників. В Індії та Скандинавії дзвоники вішали на шию деяким ідолам. На колесниці, що 323 р. [до Р. Хр.] на ній перевозили тіло Олександра Македонського, почеплено було великі дзвони, згук яких розносився далеко; 64 мули, що тягли цю колесницю, мали в себе на лобі невеликі золоті дзвоники¹³.

Відомі дзвони були й грекам та римлянам. Тільки вони були невеликі і служили для різних життєвих потреб. Дзвонком давали знати про розпочаток торгу. Страбон оповідає про якогось музику (лютниста), що, прибувши на один з грецьких островів, зібрав грою своєю натовп людей коло себе. Під час гри почувся звідкись дзвінок; негайно всі слухачі кинулися в той бік, звідки чути було дзвінок. Коло музики зостався тільки

¹¹ A. Nowowiejski, *Op. cit.*, s. 1247.

¹² *Ibid.*, s. 1248.

¹³ *Ibid.*

один глухий. Коли музика з подякою запитав цього глухого, чому це всі люде подалися на дзвінок, глухий відповів: “Чи дзвонили? Прощай – то рибний торг” – і пішов за іншими (Strabo, *lib.* XIV, I, 22). В греків такий дзвоник називався κῶδων, в римлян – tintinnabulum.

Щодо римлян, то дзвониками, що висіли коло палаців, давали знати про відчинення публічних терм. Светоній в життєписові Августа свідчить, що той повісив дзвона (tintinnabulum) зверху Юпітера Капітолійського¹⁴. Вживали римляне дзвонків і в господарському життю: будили рабів, вигоняли по дзвінку худобу і т. д. Для цілей релігійних вживали дзвонків і греки, й римляне. Маємо відомості про вживання їх в церемоніях на честь Прозерпینی, Діоніса, Цибели та інших божеств.

Відомі були дзвоники і боговибраному народові ізраїльському. Мойсей, з наказу Господа Бога, робить для Аарона, як первосвященника, верхню ризу, а “по краях її гранатові, блакитні, пурпурові та кармазинові яблука, навкруги краю її, і дзвінки золоті поміж ними з усіх боків: дзвоник золотий і яблуко, дзвоник золотий і яблуко, по подолу верхньої ризи з усіх боків” (Ісх. 28, 33–34). Отже, тут невеличкий дзвоник вживається для прикраси старозавітньої богослужбової одежі старозавітного первосвященника.

З наведених прикладів бачимо, що в часи до-христіанські у всіх народів, крім китайців, дзвоники були невеликі й уживалися переважно для цілей життєво-практичних, в небагатьох порівнюючи випадках – для цілей культу, а робили їх з золота, срібла, бронзи. Виключно ж богослужбове, культове значіння, як знаряддя для скликання людей на богослуження, дзвонам надали тільки христіанські народи, що надали їм великий розмір, своєрідну форму і свої власні прикраси.

Найраніше богослужбове значіння дзвонам було надане на Заході. В Латинській Церкві невеличкі дзвоники називаються нолами, великі ж – кампанями. Обидві ці назви виводять од міста Нола та середніталійської області Кампанія, де знаходиться зазначене місто Нола. На цій підставі й базується твердження, ніби то дзвони винайдено в Італії, а саме в Кампанії, тим паче, що й греки називають дзвін ἡ καμπάνα, звідки ця саме назва перейшла і в наші богослужбові книги (“кампань, кампаны”). Але ж історичні відомості, як і археологічні знахідки примушують нас перші появи дзвонів та вживання їх під час богослуження пристосувати до тих країн, що були залюднені кельтськими народами, себто до Галії та Швейцарії на континенті й до островів Британії та Ірландії. Правда, тутешні дзвони були невеликі, ручні, а проте широко розповсюджені; вони звичайно називаються

¹⁴ A. Nowowiejski, *Op. cit.*, 1248.

кельтськими і припадають на V, VI і VII в.в. Мають вони чотириохкутну або круглу форму, виковані з залізної бляхи, іноді вилиті, завбільшки такі, що їх можна тримати в руках. Трапляються й більших розмірів, таких, що можна їх чути порівнюючи далеко. Символічне значіння таких дзвонів невідоме. Є звістка, що св. Патрик, апостол Ірландії († коло 460 р.), висвячує одного з своїх учнів на єпископа, дав йому між іншим і пушку з дзвоником, і той стояв з жезлом в одній руці і з дзвоником в другій; тим дзвоником новопоставлений єпископ розмахував кожного разу, як хотів говорити. Відомо, що на дзвоникові, як на священному предметі, присягали. Найстарішим дзвоником вважають знайдений на могилі св. Патрика, через що й називають його Патриковим. Важить він більше трьох фунтів і переховується в музеї Ірландської Королівської Академії¹⁵.

Дзвін св. Патрика (V ст.)

Невеликі кельтські дзвони поволі збільшуються і вживаються вже для скликання вірних на богослуження. Життя західних святих дають нам більш-менш виразні вказівки на це. Легенда про св. Галла говорить, ніби то в 524 р. в Римі вже було багато дзвонів; коло 540 р. маємо вказівки на вживання дзвонів у Бельгії. В VI-м віці жив перший відомий людвисар – ірландський монах Дагей, що викував 300 дзвонів за своє життя. Про дзвони згадує і брєвіарій Aberdeen'а (кінець VI в.). З життя св. Григорія Турського († 590 р.) теж видно, що дзвони вживалися ще раніше його

¹⁵ A. Nowowiejski, *Op. cit.*, s. 1249.

життя. Св. Колюмбан († 599 р.), проповідник христیانства в Шотландії, ходив з іншими монахами на молитву до церкви о півночі *pulsante campana* (як тільки ударять в дзвін)¹⁶. Зразками дзвонів VI в. являються дзвін св. Готеберти в Ноуон і дзвін в Леоні (в Бретані); перший з них залізний, а другий – мідний, з ушком нагорі для підвішування; обидва вони ковані. В VII ст. св. Боніфаций, проповідуючи христیانство в Германії, поширив тут і дзвони, що привозилися з Англії. Один з таких дзвонів зберігся ще й досі в Кельні (т. зв. дзвін св. Цецилії)¹⁷.

В VIII ст. дзвони на Заході поширюються ще більше, а разом з тим виникає і новий спосіб їх вироблення: в попередні часи їх кували з залізної або мідної бляхи, збиваючи її цвяхами, тепер же їх виливають. Вже Валафрид Стробон († 849) розрізняє *campana fusilia* (вилитий) і *productilia* (збитий). Карл Великий, що дуже дбав про розповсюдження христیانства та інтереси Церкви, спричинився й більшому поширенню дзвонів. Він закликав монахів-людвисарів, оддавав на дзвони стару бронзу, додавав до міді ще й срібла, сам захоплювався дзвонами. В другій половині VIII ст. дзвони появляються і в Римі: папа Стефан II (752–757) зробив на базиліці Св. Петра вежу і там повісив три дзвони. Вони, очевидно, були ліпші за ті, що вживалися в межах Карлової держави, бо аббат Амаларик, пізніше – єпископ Трирський, сучасник Карла Великого, в одному з своїх листів, називає ті дзвони “першими, які він бачив”¹⁸.

В IX ст. дзвони на Заході вже мають загальне поширення. Коло 839 р. Мецький єпископ Андерсен повісив в своєму катедральному соборі 12 дзвонів. В одному з понтифікалів IX ст. знаходимо звістку про те, що папа Лев IV (847–855) збудував дзвіницю при церкві Св. Андрея й повісив там дзвона¹⁹.

З того часу, як почали виливати дзвони, на Заході повстає звичай прикрашати їх різними священними та символічними предметами і написами. Вже найдавніший дзвін (як говорить Росі), знайдений в Тосканії, в Каніно (околиці Вігербо) бронзовий дзвін, одлитий в VIII ст., в верхній своїй частині коло тройного вушка має два хрестики й напис, який, на жаль, не зберігся в цілості: “(in nomine) Domini (nostri Jesu) Christi et sancti Michaelis Archangeli (offert) Vivertius”. Крім хрестиків та напису, дзвін цей має ще вгорі, трохи нижче ушок, дві трьохкутні дірочки. Маємо

¹⁶ A. Nowowiejski, *Op. cit.*, s. 1249–1250.

¹⁷ *Ibid.*, s. 1250.

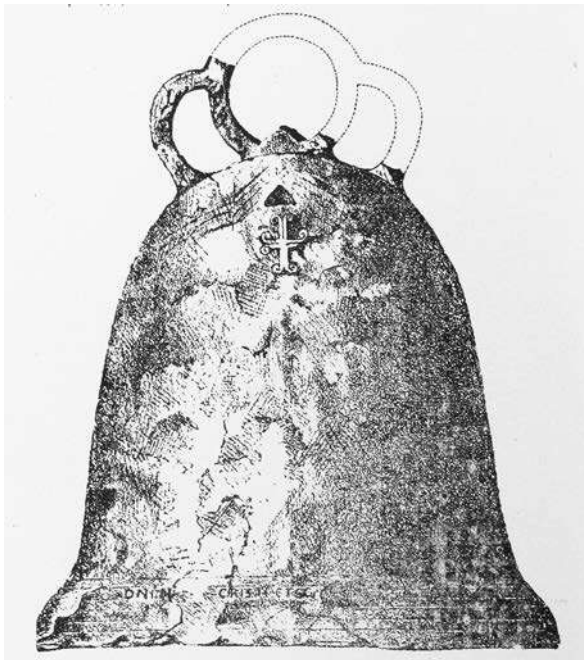
¹⁸ *Ibid.*

¹⁹ *Ibid.*

звістку, що ще в XI ст. такі дірочки робилися в дзвонах для того, щоб ті ліпше дзвеніли (“*Foramina triangula juxta collum, ut melius tinniat formabis*”, як пише монах Теофіль)²⁰.

Звичай робити написи на дзвонах був дуже розповсюджений на Заході. Вже Алкуїн, сучасник Карла Великого, говорить про існування цього звичаю за його часу. Разом з тим був розповсюджений звичай давати власні імена поодиноким дзвонам, найчастіше – імена святих.

Надаванням імени дзвонів малося на меті відрізнити посвячений дзвон од непосвяченого (хоч в латинському понтифікаті чин посвячення дзвону не сполучається з порядком надання йому імени), оддати його під захист та опіку якогось святого і, що найголовніше, підкреслити, що до церкви кличе не дзвін, а той святий, ім'я якого надано дзвоніві. Тому то й назви дзвонів ріжні: Марія, Анна, Варвара, Магдалина, Михаїл, Гавриїл, Августин і т. д. Часто це ім'я й писалося на дзвоні, наприклад: “*Paulus vocor*” (1273 р.), “*misside coelis habeo nomen Gabrielis*”; “*Vox Augustini sonet in aure Dei*”; і т. д. Походять назви дзвонів іноді од їх властивостей (“*Pretiosa*”, “*Maxima*”, “*Cantabona*”), призначення їх (“*Angelus*” – дзвонить на Аніоґ Паґнські). Звалися дзвони і іменами тих, що їх жертвували. На дзвоні 1187 р. читаємо: “*me dedit Antistes Sebrandus, et hoc mihi nomen*”. З святих найчастіше давалося ім'я св. великомучен[иці] Катерини (замучена в Александрії Єгипетській 314 р.), бо її уважали за патронесу дзвонів²¹. Звичай присвячувати дзвони якомусь святому й писати

Дзвін з околиць Вітербо (Тоскана) (VIII ст.)

²⁰ А. Nowowiejski, *Op. cit.*, s. 1251–52.

²¹ *Ibid.*, s. 1244–1245.

на дзвоні його ім'я в Латинській Церкві існує ще й тепер. Так, на нових дзвонах Варшавського костела Св. Флоріана, на Празі, читаємо: на одному “Św. Florian”, на другому – “Św. Ignacy”, на третьому – “Św. Anna”. Назви поміщено коло рельєфного образу святого на кожному дзвоні.

Щодо розмірів стародавніх дзвонів на Заході, то вони були невеликі. За часів Карла Великого звичайно дзвони важили 400 фунтів. Згодом розмір їх поволі збільшувався. На початку XI ст. найбільшим дзвоном уважали дзвін в Орлеані; він важив 2600 фунтів, в XII ст. бачимо дзвони в 3000 і 4000 фунтів; в XIII ст. до церкви Богоматері в Лозанні відлито дзвона в 5210 фунтів; в XIV ст. вже було зроблено дзвона в 9000 фунтів. Але ж всі ці дзвони були занадто малими в порівнянні з тогочасними дзвонами китайськими або східне-індійськими: останні в XV ст. мали вже по 50 і навіть по 100 тисяч фунтів ваги. Вони в порівнянні з європейськими мали й інший вигляд: були довгі, кишкуваті, знизу мало, а то й зовсім не розширені, а вгорі з дірочками для збільшення звуку. Зате європейські дзвони мали кращий вигляд, завдяки своїй зовнішній оздобі, та значну більшість музичних тонів²².

З Заходу дзвони перейшли й на християнський Схід і раніш всього до греків. Коли й як це сталося, виразних вказівок на те у грецьких письменників не знаходимо, а джерела латинські говорять про це не однаково. Венеціанський діакон Іоанн в своїй *Chronicon Venetum* оповідає, що візантійський імператор Василь Македонянин (867–886) звертався до Венеції з проханням прислати йому дзвона. Дож Венеції Урсус I (864–881) в 868 р. вислав Василеві 12 дзвонів, і той повісив їх коло збудованої ним “нової” церкви²³. Бароній, що користувався іншими венеціанськими джерелами (не названими в нього), як і Гоар в своєму *Euchologion*'і, заявляє, що Урсус послав ці дзвони імператорові Михайлові в 865 р.²⁴ Отже, свідоцтва латинських джерел розходяться в деталях, і за відсутністю грецьких вказівок, доводиться визнати тільки, що Константинополь запозичив дзвони з Венеції десь в половині IX ст. Та перші дзвони не мали успіху серед греків. Латинські джерела пояснюють непопулярність дзвонів серед греків тим, що для дзвонів потрібно було ставити високі вежі (дзвіниці), а часті землетруси в столиці не дозволяли робити цього²⁵. Але ж ці землетруси не нищили таких грандіозних будівель, як Св. Софія, і тому

²² А. Nowowiejski, *Op. cit.*, s. 1252 і 53.

²³ Е. Голубинский, *Op. cit.*, с. 151.

²⁴ *Ibid.*, с. 151. – А. Nowowiejski, *Op. cit.*, s. 1252.

²⁵ А. Nowowiejski, *Op. cit.*, s. 1252.

правдоподібніше припустити, що греки, під впливом гостроти релігійних суперечок з Римом в IX–XI ст., не симпатизували поширеним на латинському заході дзвонам. Відомий каноніст Теодор Вальсамон, вивчаючи символічне значіння бил та клепад, якими на сході скликали вірних до церкви на богослуження, пише: “в латинян, що нечестиво одстали від нас, зберігається інший звичай щодо скликання народу до церкви, бо вони користаються одним тільки цього роду знаряддям (а не трьома) – розумію дзвони”²⁶. Новгородський архієпископ Антоній, що одвідав Константинополь (XII в.), пише: “а дзвонів в Св. Софії (греки) не мають, а лише, тримаючи в руці мале било, клепають до утрени, до служби ж і до вечерні не клепляють; а в інших церквах клепляють і до служби й до вечерні. Било ж тримають згідно з Ангеловою наукою. Дзвони вживають латиняне”²⁷.

Наведені свідoctва говорять про те, як мало були розповсюджені серед греків дзвони ще в XII і на початку XIII ст. Хрестові походи і особливо утворення Латинської імперії в 1204 р., що проіснувала до 1261 р., сприяли поширенню дзвонів серед греків в межах Візантійської держави. Хрестоносці ж занесли дзвони й до Єрусалиму, де перші дзвони, як оповідає один західний хроніст (початок XII в.) викликали сильне зацікавлення з боку місцевої людности²⁸.

Поширені серед греків дзвони трималися порівнюючи недовго: в середині XV ст. вся територія Візантійської імперії опинилася під владою османських турок, а ті забороняли христіанам вживати дзвони. Ця заборона тяглася на протязі цілих століть. Згаданий вже наш мандрівник Григорович-Барський зазначає, що на початку XVIII ст. греки дзвонили в дзвони тільки там, де турки не чувають²⁹. Під владою мусульманських властей греки мусили відмовитися від дзвонів.

До нас дзвони прийшли з Заходу, правдоподібніше від німців, бо літописна назва дзвона (що потім перейшла і в російську мову) “колоколь” походить від німецького слова *die Glocke*. Здається, перші дзвони появилися в Новгороді, бо найраніше про них звістку знаходимо в Новгородському літописові під 1066 роком.

Коли саме в нас появилися дзвони, певних вказівок не маємо. Відомости, що маємо про дзвони з наших літописів, дуже короткі і завжди випадкові, а тому вони свідчать лише про існування в нас дзвонів, а не

²⁶ Е. Голубинский, *Op. cit.*, с. 152.

²⁷ *Ibid.*

²⁸ А. Nowowiejski, *Op. cit.*, s. 1252–1253.

²⁹ *Новая скрижаль...*, с. 502.

про те, коли й звідки занесено їх до нас. Перша згадка про дзвони в I Новгородському літопису під 1066 р. теж чисто випадкова: полоцький князь Всеволод захопив Новгород, набрав полонених з жінками та дітьми “и колоколы сыма у святѣй Софіѣ”. В даному разі, як і пізніше в інших випадках і місцях, дзвони з Новгородського Софійського собору являються предметом здобичі для князя-переможця. На підставі цього факту, як справедливо заявляє Голубинський, зовсім не слід думати, ніби дзвони вперше появились цього саме року або незадовго перед тим³⁰. Інші давні звістки про дзвони йдуть вже від XII ст. Під 1146 р. згадуються вони при князівській церкві в Новгороді-Сіверському³¹. Далі згадуються вони в оповіданні про те, як війська Андрія Боголюбського грабували Київ. Два дні вони грабували Поділ і Гору, монастирі й Софію, й Десятинну Богородицю, нікому не було помилювання; вони взяли багато майна, обголили церкви від ікон, книг та риз і винесли всі “колоколы”³². В оповіданні про “лжгаго владыку Фѣдорца изъ Володимира” (на Клязьмі) читаємо, що той, не бажаючи “поставленія отъ Митрополита” (Київського), звелів замкнути всі Володимирські церкви і забрав собі від них ключі, завдяки чому “не бы звоненія и пѣнія по всему граду”. З цього видно, що в 1172 (6680) році, на який припадає згадана подія, у Володимирі на Клязьмі були вже дзвони³³. Згадуються дзвони і в літописних оповіданнях про діяльність Галицького князя Данила Романовича († 1263) та Волинського князя Володимира Васильковича. Так, Данило Романович, будуючи заложений ним Холм, поставив там “красну и лѣпу” церкву Св. Йоанна Золотоустого, розкішний та художній вигляд якої захоплює нашого літописця. До цієї церкви князь дав кілька дзвонів: “и колоколы принеса ис Кыива, другия же ту сольє”³⁴. Володимир Василькович († 1288) для збудованої ним церкви Св. Великомученика Георгія Побідоносця в Любомлі (на Волині) дав якісь надзвичайні дзвони: “посла же и колоколы, дивны слышаніємъ, такихъ же не бысть во всей земли”³⁵. Про поширення в нас дзвонів у XII ст. свідчить і “Слово о полку Игоревѣ”. Про полоцького князя Всеслава читаємо тут: “тому въ Полотьстѣ позвониша заутренню рано у святыя Софеи, а онъ въ Києвѣ звонъ слышаше”³⁶. Відомо, що в Новгороді вживався

³⁰ Е. Голубинский, *Op. cit.*, с. 152.

³¹ *ПСРЛ*, т. II: Ипатьевская летопись, изд. 2-е, Санкт-Петербург 1908, с. 237.

³² *Ibid.*, с. 100 (рік 6679–1171).

³³ *ПСРЛ*, т. I, с. 182; т. II, с. 102.

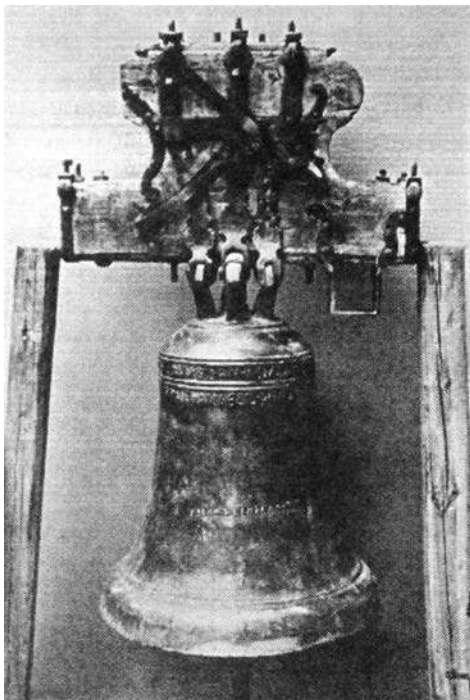
³⁴ *Ibid.*, т. II, с. 196.

³⁵ *Ibid.*, с. 223.

³⁶ Видання Глазунова, під редакцією А. Чудинова, Санкт-Петербург 1891, с. 20 і 21.

спеціальний дзвін для скликання громадян на віче. Дзвін цей висів на Ярославовому дворіщі, коло церкви Св. Миколая. Докладного опису зазначеного дзвону не маємо; відомо тільки, що московський князь Іван III, підбивши під свою владу Новгородську республіку й вивівши звідти ворожі до нього боярські родини, перевіз до Москви (1478 р.) й цього дзвона, де почепив його на одній з дзвіниць у Кремлі³⁷.

Як і на Заході, наші перші дзвони були невеликі. Правда, літописи наші не згадують про вагу стародавніх дзвонів, але ж той факт, що пам'ятники XV–XVII ст. зазначають вагу деяких дзвонів, свідчить, що згадані в кожному випадкові поодинокі дзвони своїми розмірами та вагою переважають своїх попередників. Коло Новгороду в Антонієвському монастирі переховується дзвін Св. Антонія Римлянина: розмір його зовсім невеликий. В 1824 р. під час розкопок фундамента Десятинної церкви в Києві знайдено “два невеличких колокола особливої форми”. Ця особливість форми дає підставу вважати обидва дзвони стародавніми, до того ж вони були розбиті³⁸. При розкопках Ірининської церкви в Києві знайдено частини дзвону³⁹. Пізніші джерела (від XV в.), розповідаючи про виготовлення якогось нового дзвону, зазначають його вагу в тих випадках, коли хочать показати, що даний дзвін вагою своєю переважає всіх попередників своїх. Напр., відомости про вилитий в Новгороді архієп. Макарієм дзвін в 250 пудів⁴⁰.

Дзвін з катедри Св. Юра у Львові
(1341 р.)

³⁷ Д. Иловайский, *История России*, ч. II, Москва 1880, с. 172; т. II (Період Московський), с. 463.

³⁸ Е. Голубинский, *Op. cit.*, с. 153, прим.

³⁹ *Ibid.*, с. 153, прим.

⁴⁰ *Ibid.* Дзвін цей звався “Макарьевским”.

Цей “Макарєвсїй колоколь” не раз згадується в опублікованому А. Голубцовим “Чиновникъ Новгородскаго Софїйскаго Собора”⁴¹.

В XVII ст. на Україні вже існували дзвони, що дивували чужинців своїми великими розмірами. Маємо свідоцтво відомого Павла Алепського, родича Антіохійського Патріарха Макарія, що в 1654 р. (літом) одвідав, їдучи до Москви, Київ. Павло Алепський звернув увагу на дзвони в Київській лаврі та у Софійському соборі. Його оповідання надзвичайно цікаве й важне з історичного погляду, й тому передаємо його по можливості повно. На захід од великої Лаврської церкви стоять одна проти другої дві дзвіниці. “Обидві дерев’яні, високі, чотирьохкутні. Одна з них дуже висока, сходи на неї рівні сходам на мінарет Іси (Ісуса) в Дамаску. Вона величезна і має в середині багато камер... На горі висять на дерев’яних брусах п’ять великих і малих дзвонів; там же знаходиться захований в одній з камер великий залізний годинник, бій якого чути на великому віддаленні. Він оповіщає кожду четверть години одним ударом в малий дзвін. Як минула година, той годинник вибиває спершу тихо чотири рази, а потім б’є відповідну кількість у великий дзвін... Друга дзвіниця насупроти першої, нижча за неї; на ній висить величезний дзвін, подібного якому ми ще не бачили; розмірами своїми він нагадує невеличке шатро і важить коло 50 алепських кинтарів”. До цього місця перекладчик Павла Алепського Г. Муркос робить таку примітку: “дзвін цей у 200 пудів ваги називається “Балыкъ” (очевидно, “Балика”), і досі висить на Лаврській дзвіниці”⁴².

Далі наводимо відомости Павла Алепського про дзвін Києво-Софійського собору. “Коли вдарили у великий дзвін”, – пише він, – “ми вийшли подивитися на нього й побачили щось дивовижне. Він непорівняно більше дзвону Печерського – в разів сім–вісім більше, напевне буде з велике шатро. Його залізний язик важить коло півтора алепського кинтара; з великими труднощами його могли розкачати 12 юнаків, а без того, щоб його ніхто не розкачував всередині, він не міг би дійти до краю (стіни) дзвону з-за його широти. Коли в нього вдарили, наші уші оглушило його сильним, громоподібним дзвоном; я говорив до свого співмандрівника дуже голосно, а він нічого не чув. Міцна, висока, дерев’яна дзвіниця, яка

⁴¹ *Чиновник Новгородского Софийского собора*, с предисл. А. Голубцова, Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете, Москва 1899, кн. II, с. 102, 106, 155, 156 і дал.

⁴² *Путешествие Антиохийского патриарха Макария в Россию. Кн. IV: Украина и Киев*, пер. Г. Муркоса, Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете, Москва 1897, кн. IV, с. 54. Тут же в примітці зазначено, що кинтар рівняється 15 пуд. 25 фут.

була більшою за всі ті, що я бачив, хиталася і дріжала. Звук дзвону в Печерському монастирі різкіший і вищий, а звук цього (софійського) дзвону м'якше і низче... Під час “Достойно есть” теж вдарили в цей дзвін”⁴³.

Як не великі були київські дзвони, що їх бачив Павло Алепський, але ж в Москві йому довелося бачити ще більші. З його оповідання довідуємося, що в Москві було зроблено московськими майстрами в 1654 р. дзвона в 8 тисяч пудів. Незабаром од сильного дзвону він розбився; тоді його спустили додолу й зробили з нього другий, ще більший. Роботу розпочали в лютому 1655 р. й провадили її дуже швидко під доглядом самого патріарха Никона, що хотів зустрінути царя Олексія Михайловича новим дзвоном, коли той буде повертатися додому з війни. Дзвона було повішено на дерев'яних стовпах, коло дзвіниці Івана Великого. Через якийсь час дзвін одірвався і впав, але ж зостався цілим. Тоді його в 1668 р. знову повісили коло тої ж дзвіниці на спеціально зроблених дерев'яних підставках (“подмостках”). Під час сильного пожару 1701 року цей великий дзвін впав і розбився⁴⁴.

І на Україні на дзвонах робилися різні написи та малюнки. Найчастіше в цих написах зазначалося, хто жертвував дзвона, до якої церкви, коли вилито дзвона та яку він має вагу. Відомо кілька написів XVII–XVIII вв. В селі Шептанах, Новгород-Сіверського повіту, зберігся дзвін з написом вгорі, коло вуха, що його вилито 1630 року. В с. Вороніжі, Глухівського пов., на дзвоні написано: “до храма Св. арх. Михаила въ гор. Воронежѣ 1652 г.”. В селі Ішові, Мглинського пов., на одному з дзвонів читаємо: “1691 р. Сей звонъ раба Божого Юрья Матвѣевича. Надалъ на обитель о. Николая за отпушеніе грѣховъ”. В с. Заньках, Ніжинського пов., зберігався дзвін з написом: “сдѣланъ звонъ сей коштомъ въ Богу пречестного господина отца Василия Адамовича, священника храма Св. Николая до града Занекъ, а въ звонѣ камней 13, камень по 18 коп. 1717 р., м[ѣсяца] августа”. Дзвін села Норині, Мглинського пов., має такий напис: “сооружень сей звонъ коштомъ Мины Луповока и Романа Плященко до села Норина Успенія Пр. Богородицы, року 1737 м[ѣсяца] іюня 30 дня”⁴⁵. В селі Степашках на Поділлі був дзвін з написом: “Савва пулко” (себто рідковник). К.В. Широцький, що подає опис цього дзвону, говорить, що його зробив відомий Савва Чалий, який, покинувши Запорозжя, служив од

⁴³ *Путешествие Антиохийского патриарха Макария...*, с. 63 і 64.

⁴⁴ *Протоколы заседаний императорского Общества Истории и Древностей Российских за 1898-й год*, Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете, Москва 1899, кн. II, с. 3–4.

⁴⁵ В. Модзалевський, *До історії українського ліярництва: про людвисарів і конвісарів*, Збірник секції мистецтва, К. 1921, т. I, с. 6.

1738 р. у Юзефа Потоцького проти запорожців, і за службу свою одержав од Потоцького в користування зазначене село⁴⁶. На дзвоні в Кам'янці-Подільському зберігся напис: “fecit me Ich. Frane. Wodick. Camenes, a[нно] 1769”. В Катеринославі, в бувшій архієрейській (Воздвиженській) церкві, був дзвін, який звався “запорожським”. Вилито його на кошти бувшого кошового Павла Івановича Козелецького, що постригся в Нехворощанському монастирі й пожертвував туди цього дзвона. На ньому такий напис: “Здѣланъ сей звонъ до обители Нехворощанской, до храму Успенія Богоматере, особливомъ коштомъ бувшаго славнаго войска 1754 года мѣсяца октября 20 дня запорожскаго атамана кошового Павла Іванова, а въ монашествѣ тоея жь обители Петра, а весу въ немъ 203 и фунтовъ 10, за всякій пудъ по девяти рублей, а всего кошти 200, 40 и 3”⁴⁷. Зазначений дзвін знаходиться в Нехворощанському монастирі (Нехвороща над р. Оріллю, на межі Полтавщини й Катеринославщини). Коли 1786 р. було скасовано Нехворощанський (як і багато інших) монастирів, чимало його церковних річей перейшло до Катеринославського архієрейського дому, і згаданий дзвін теж опинився в Катеринославі.

Разом з написами на дзвонах робилися ще різні прикраси, образи святих, герби та інш. В цьому відношенні цікавими являються два дзвони в селі Ісачках, Лубенського пов.; на одному з них вилито образ Матері Божої – Нерушимої Стіни та Преображення Господнє, а коло них напис: “1735 апрѣля 10. Отлился звонъ сей до обители Красногорской Чорнуской, до храму Святыя и Живоначальныя Тройцы, коштомъ честного отца Герасима Соколика за отпушеніе грѣховъ. А вѣсу въ немъ 11 п. 22 ф.”. Другий дзвін, датований 1758 р., має ще більш складні прикраси й образи Благовіщення Матері Божої та Святителя Миколая⁴⁸. Дуже складні прикраси з різними написами бачимо і на дзвоні Новгород-Сіверського Спаського монастиря. Перш за все на ньому зазначено, який майстер (людвісар) робив цього дзвона 1698 р. “Сей звонъ дѣлалъ въ Новгородку Сѣверскомъ Иванъ Андриевичъ, людвисар Новгородський”. Під написом зроблено герб гетьмана Мазепи з його ініціалами: “І.М.Г.В.Е.П.Ц.В.З.” (Іван Мазепа, гетьман войска его пресвѣтлого царського величества Запорожскаго), та такими віршами:

⁴⁶ К. Широцький, *Дзвін Сави Чолого*, Записки НТШ, т. 104 (1911) 174.

⁴⁷ Д.И. Эварницкий, *Запорожская старина*, Труды Тринадцатого Археологического съезда в Екатеринославе 1905, под ред. гр. Уваровой, Москва 1908, т. II, с. 67. В зазначенні ваги дзвона (розміру невеликого) очевидно помилка.

⁴⁸ “Труды XIII Археологического съезда”, т. II, 539. Цей поклик є хибним. Перевірка зазначеної позиція показала відсутність такої цитати і взагалі такої сторінки у виданні. – Д.Г.

“Йоанъ, гетманъ славный на Божію хвалу,
Полагаеть надежду и всю свою славу.
Возгласить и сей еще звукъ о его славъ.
А придатокъ немалый будетъ в вѣчной хвалѣ”.

На другому боці вміщено герб архимандрита Михайла Лежайського також з його ініціалами: “М.Л.А.М.В.С.Н.С.” і знов такі вірші:

“Вѣртъ (?) от Симеона Гетьманича данимъ
Колоколь Спѣсу зосталъ зепсованимъ,
Въ звонѣхъ же Спѣсу хвалу добре быти
Новопотщался звонъ теж переробити”.

Вгорі від цих написів образ Спасителя, навкруги якого читаємо слова:

“Краснѣйший добротою паче сыновъ челоувѣческихъ Царь славы, Гдѣ”.

Навкруги всього дзвона є ще один напис, що встановляє точну дату його походження:

“Року дхѣи (1698) мѣа октоврїа дня д(1), за державу благочестивого нашего гдѣра и великого кнѣзя Петра Алексѣевича, Великія и Малыя Россїи самодержця, и при счастливомъ владѣнїи ясновельможного его милости пана Ивана Стефановича Мазепы, гетмана войска его црѣского пресвѣтлого величества запорозкого, изрядну же обители святой всемлостивого Спѣса Новгородского строителю архимандриту сушу тогда Михаилу Лежайскому”⁴⁹.

Заслуговує уваги ще один дзвін – “Кизикермен”. Зроблено його в кінці XVII ст. заходами полтавського полковника Павла Семеновича Герцика з тих гармат, що наші козаки відібрали од турок, коли 1695 р. взяли їх кріпость Кизикермен на Дніпрі (тепер Берислав). Він знаходився в Успенській соборній церкві м. Полтави й мав на собі вірші, хрест, образ Божої Матері, герб Герцика. Важить коло 180 пудів; в 1860-х роках він розбився, але ж в 1890-х роках його перелили, зберігши всі старовинні написи та прикраси. Вірші на ньому такі:

“Въ року тысяча шестьсотъ девятдесять пятомъ,
По славномъ Кизикерменѣ, отъ христіанъ взятомъ,
За царства российскихъ царей Петра, Иоанна,
За гетманства Мазепы, Богомъ дарованна,
Сооружень ест звонъ сей ку Божїей славъ
До храму Успенїа во градѣ Полтавъ

⁴⁹ В. Модзалевський, *Op. cit.*, с. 17.

Изъ штук Кизикерменскихъ арматныхъ добычныхъ,
 З придатками матерій, для звона приличныхъ,
 Коштомъ его милости войскъ полтавскихъ вожа,
 Павла Семеновича, Украины строжа”.

Що всі зовнішні риси первісного “Кизикерменя” зберіг і новий, що з’явився в кінці ХІХ ст., видно з того, що на останньому передано й старовинний напис про те, хто робив дзвона: “Дѣлалъ Афанасій Петровичъ” – той відомий наш людвісар, про якого збереглися звістки з кінця ХVІІІ ст. (можливо, що він був з Київa)⁵⁰.

Звичай прикрашати дзвони різними образами, малюнками, написами додержується аж до наших часів, що підтверджується зразками дзвонів, зроблених як на заході, так і на сході Європи. Серед різних прикрас на дзвонах бачимо й всякі емблеми державности того чи іншого христіанського народу. Український народ не одстає від інших, і нам відомі спроби прикрас дзвонів на Україні після 1918 р. тризубом.

Як і на Заході, наші дзвони мають власні назви. Правда, далеко не всі вони мають такі назви, а тільки деякі. Найчастіше вони походять від імени тих осіб, що жертвували оці дзвони. Як бачили вище, Павло Алепський згадує про Києво-Печерський дзвін “Балика”. Назва його походить од імени київської родини “Балька”. Тут же, як бачимо з “Описания Киево-Печерской лавры” (Київ, 1826 р.), були ще й такі дзвони: “Успенський”, “Зосимин”, “Орел”, “Благовіст”, “Ранній”, “Буденний”, “Скликун”⁵¹. В Києво-Софійському соборі бачимо – “Мазепа”, “Рафаїл”. У Чернігові в Спасо-Преображенському соборі були “Борис” та “Сорока”.

Дзвін “Мазепа” зі дзвіниці Софії Київської
 (1705 р.)

⁵⁰ О.И. Левицкий, *Отчет об осмотре старинных храмов в г. Полтаве и в м.м. Богачке и Шишаках, Миргородского уезда*, Чтения в Историческом Обществе Нестора Летописца, кн. ХVІІ, вып. ІІІ (1903) 23–24.

⁵¹ В. Модзалевський, *Op. cit.*, с. 6.

Модзалевський, на підставі рукописного опису Видубицького монастиря 1774 р., подає такі відомості про його дзвони.

“1) Первій звонь, называемій “Старшій”, на немъ подпись: “Въ славу и честь Божію издѣланъ звонъ сей благословеніємъ ясне въ Богу преосвященного его милости отца Варлаама Ясинского. Архієпископа Митрополита Кіевского і всея Россіи, до монастиря Видубицького, въ храмъ святого Архангела Михаила, а на тотъ часъ будучого игумена, всечестного отца Варлаама Страховского, коштомъ славетного пана Тараса Петровича Желѣзного Гроша, мещанина Кіевского и жены его Елены Макаровны. Дѣлалъ Афанасій Петровичъ, року дхѣ (1690-го), месяца апріля кѣ дня”. Вѣсомъ какъ бы въ сто пять пудъ.

2) Звонъ, называемій “Субботный”, дѣланъ року дхѣз (1657-го), месяца іюля. Сей звонъ на хвалу Божію, кому Богъ даетъ (очевидно, це напис на дзоні). Вѣсомъ какъ бы въ шестдесятъ пудъ.

3) Звонъ съ надписомъ: “Переробленъ до святого Спаса до Лесникъ, коштомъ Гавріила Нагаевского, козака Запорожского, за отца Варлаама Страховского, игумена Видубицького, року дхѣз (1697), декемврія дня кѣ”. Вѣсомъ какъ бы въ двадцять пять пудъ.

4) Звонъ съ надписомъ: “Року дхѣм (1643), месяца апріля 5”. Вѣсомъ какъ бы въ восемнадцать пудъ.

5) Звонъ вновь здѣланъ за отца игумена Видубицького манастиря Іакова Воронковского, 1773 году, манастирскимъ коштомъ, въ немъ вѣсу шесть пудъ.

6) Звонъ небольшой, называемій “Скликунъ”, съ надписомъ: “Року дхѣа (1701-го”. Вѣсу какъ бы въ одиный пуд”⁵².

Отже, тут бачимо назви: “Старший”, “Субботник”. В описові Сулмівської Покровської церкви на Переяславщині зустрічаємо такі дзвони: 1) “Благовіст” – 1684 р. 20 іюля; 2) “Субботник” – 28 іюня 1684 р.; 3) “Постовий” – 1750 р.; 4) “Скликун большій” – 1 апріля 1629 р.; 5) “Скликун малій” – 1761 р.; 6) “Скликун меншій” – без зазначення року; 7) “Кустинський” – теж без зазначення року⁵³. На дерев’яній дзвіниці в Св.-Миколаївському Гадяцькому монастирі (над його брамою) в 1784 р. знаходимо дев’ять дзвонів, що перелічуються в описові з певними назвами: “найбільший – в 67 пудів (колись Гадяцький полковник Борухович зробив дзвона в 49 пудів 15 фунтів; коли його було розбито, то Гадяцький полковий обозний Василь Биковський перелив його, додавши ще 17 пудів 25 фунтів), – далі йдуть: “суботник”, “поліелейний”, “буденний”, “постовий”,

⁵² В. Модзалевський, *Op. cit.*, с. 12.

⁵³ *Ibid.*, с. 6.

“малі”⁵⁴. На Московщині зустрічаємо назви дзвонів: “Іван Великий” у Москві; “Сисой Великий” та “Поліелей” в Ростові Великому (другої половини XVII ст.). З наведених прикладів бачимо, що на сході Європи, серед православних, назви дзвонів походять: 1) од імени святих (“Іван Великий”, “Сисой Великий”); од імени жертводавців (“Балика”, “Зосимин”, “Орел”, “Мазепа”, “Рафаїл”); 3) од якогось міста або події (“Кизикермен”); і найчастіше 4) від днів та часу, коли вживається дзвін (“Успенський”, “Постовий”, “Субботник”, “Буденний”, “Поліелейний” та інш.). Остання група власне не є назвою в тісному значінні слова, бо тут зазначається тільки призначення дзвона для якогось свята або дня. Через те мусимо визнати, що назви дзвонів од прізвищ жертводавців у нас найбільш поширені. Це – найбільш простий і звичайний привід до походження назв. Але ж в таких випадках потрібні ще й деякі умови для того, щоб пішла якась назва. Не можемо вяснити цієї справи з-за відсутності потрібних для того відомостей. Можна лише привести один конкретний приклад. Згаданий вже архієпископ Савва (Тихомірів) розповідає, як на початку травня 1871 р. до Витебську з Москви було привезено дзвона в 312 пудів 8 фунтів ваги, вартість його з приставкою 4500 карбованців. 8 травня після молебна на соборному майдані, в присутності численного народу дзвона було повішено на одній з соборних башт. “Городяне”, – зауважує автор “Хроніки моеї життя”, – “зосталися задоволені новим дзвоном і охрестили його моїм іменем”, себто назвали “Саввою”, хоч дзвона пожертвував не архієрей, а один з московських купців, приятель і прихильник архієпископа Савви⁵⁵.

Щодо кількості дзвонів, потрібних для кожної поодинокі церкви, то зазначити її неможливо. З недавньої практики виходить, ніби то нормальний підбір дзвонів – дев’ять. Але ж історичні відомості наші не дають вказівок на якусь сталу та певну кількість дзвонів в кожній окремії церкві. Літописні згадки про дзвони ніколи не зазначають якоїсь їх кількості. Коли в пізніших джерелах зустрічаємо вказівки на неї, то вона не однакова. Так, Павло Алепський на одній з Лаврських дзвіниць в Києві бачив п’ять дзвонів – великих і малих, – а на другій – один великий⁵⁶; в Коломні на соборній дзвіниці (того ж 1654 р.) він бачив 12 великих і малих дзвонів, звук яких він прирівнює до грому⁵⁷. У Київському Видубицькому монастирі в 1774 р.

⁵⁴ Н.В. Стороженко, *История составления “Топографического описания Черниговского наместничества” Шафонского (Эпизод из южно-русской историографии)*, Университетские известия 10 (1886) 155.

⁵⁵ Савва, архієпископ Тверской (Тихоміров), *Op. cit.*, т. 4, с. 436–437 і 438.

⁵⁶ *Путешествие Антиохийского патриарха Макария...*, с. 54 і 63.

⁵⁷ *Ibid.*, с. 148.

було шість дзвонів⁵⁸, а в Гадяцькому Миколаївському – в 1784 р. дев'ять⁵⁹. В Новгородському Софійському соборі в 1900 р. було вісімнадцять дзвонів (серед них один перелитий з того, що з наказу Івана Грозного, в нього колись було одрубано ухо⁶⁰). Очевидно, кількість дзвонів в кожній церкві залежала від коштів та старань парахвіян. В останні часи перед революцією 1917 року російські ліярні пропонували певну кількість дзвонів, пристосованих один до одного з погляду музично-гармонійного, бо самий дзвін у нас на Україні, як і в Московщині, підлягає вимогам гармонії.

Матеріалом для наших дзвонів служить головним чином мідь, та тільки не чиста, а з домішкою інших металів, в тому числі й срібла. Від пропорції таких домішок залежить приємність та мелодичність дзвону. Тому то й буває, що далеко не всі дзвони мають однакові щодо приємности звуку. Маємо зразки дзвонів з одного тільки срібла, без домішки інших металів. Такий дзвін був у Харькові. Зроблено його в 1889 р., з ініціативи місцевого архієпископа Амвросія (Ключарова), духовенством харьковської єпархії на спомин про врятування царської сім'ї від загибелі під час залізнодорожної катастрофи коло станції Борки 17 жовтня 1888 р. Важив він десять пудів і мав спеціальне призначення: його повішено не на дзвіниці з іншими дзвонами, а окремо на стіні катедрального собору й дзвонили в нього щодня поміж дванадцятою та першою годиною дня й не менше, як п'ять минут. Оздоблено його було шифрами всіх членів царської родини, що знаходилися в потязі під час катастрофи⁶¹. Але ж звук цього дзвону з чистого срібла не був особливо приємний: очевидно, один якийсь метал не може дати тої приємности, яку маємо од поміси з міддю кількох металів.

Найбільшим дзвоном на світі вважався т. зв. "Царь-Колоколь", що знаходиться в Москві й стоїть без всякого вжитку в Кремлі. Вилито його було ще за царя Бориса в Москві. Його кілька разів перероблювано, а остаточний вигляд надано йому в 1734 р. майстром Михайлом Монторіним; ваги в ньому 4329 центнарів⁶². В Троїце-Сергійовій лаврі, коло Москви, головний дзвін важить чотири тисячі пудів. Такої ж самої ваги (себто 4 тисячі пудів) дзвона зроблено в 1898 році і в Київо-Печерській лаврі: висить він на головній Лаврській дзвіниці. Взагалі найбільші в Європі дзвони

⁵⁸ В. Модзалевський, *Op. cit.*, с. 12.

⁵⁹ Н.В. Стороженко, *История составления "Топографического описания Черниговского наместничества" Шафонского (Эпизод из южно-русской историографии)*, Университетские известия 10 (1886) 155.

⁶⁰ А. Слезкинський, *Освящение Софийского собора*, Исторический вестник 10 (1900) 256.

⁶¹ *Царский колокол*, Вера и разум 1 (15 января 1889). Отд. в: "Листок Харьковской епархии", с. 1–3.

⁶² А. Nowowiejski, *Op. cit.*, s. 1256.

ми бачимо на території бувшої Російської імперії, де дзвони в тисячу пудів зовсім не рідке явище. Щодо Західньої Європи, то тут найбільшими дзвонами являються такі: в Парижі маємо при базиліці Серця Ісусового “*Savouarde*”, якого зроблено в 1895 році; важить він 27 тисяч кілограмів і коштує 100 тисяч франків. Другий парижський дзвін, в соборі *Notre Dame*, зветься “Емануїл”, зроблений Людовиком XIV; важить 430 центнерів. В Кельні, в знаменитому соборі, дзвін “*Kaiserglocke*” важить 433 центнери; зроблено його в 1875 р. з тих гармат, що німці забрали у французів підчас війни 1870 року⁶³. Далі варті уваги ще дзвони в Римі, в соборі Св. Петра – 835 пуд. (вилито 1786 р.); в Йорку, в Англії т. зв. “Великий Петро” – 602 пуди. У Відні в соборі Св. Стефана – 989 пуд.; в Мілані – 300 центнерів, в Ерфурті – 286 центнерів⁶⁴.

На території Речі Посполитої Польської треба зазначити дзвін “*Zygmunt*” в Краківській катедрі⁶⁵. У Львові дуже цікавим являється невеликий дзвін в церкві Св. Юра (катедра українських уніатських митрополитів), зроблений 1341 р. Дослідувачі вважають його прекрасним пам’ятником тої доби нашого мистецтва, коли воно носило всі риси готики. Майстром його був якийсь німець. В верхній частині дзвону, поміж вилитими рубцями вміщено слов’янський напис, який, на жаль, можемо передати лише в польському перекладі: “*W roku 6849 ulany był dzwon ten świętemu Jerzemu przy kniaziu Dmytrze (przez albo za ataraniem) ihumena Eufimiego*”. Другий напис меншими літерами на плащі дзвону: “*napisał Skora Jakow*”. 6849-й рік од сотворіння світу рівняється 1341 рокові від народження Христа. Князь Дмитро, за якого вилито дзвона, – це Любарт Гедимінович, христіанське ім’я якого було Дмитро; в 1341 р. він володів не тільки Волиню, а й Галичиною з Львовом. Ім’я ігумена Евфимія згадано тому, що Св. Юрій, теперішня катедра уніатських митрополитів, був тоді монастирем (заснував його князь Лев, син Данила Романовича⁶⁸. В Почаївській лаврі маємо одного дзвона першої половини XVII ст., часів преподобного Йова Заліза. В “*Описании Почаевской лавры*” (вид. 1904 року) про цього дзвона занадто короткі відомості: “старинный от 1621 г. колокол малых размеров” (стр. 112). Найбільший в Почаївській лаврі дзвін важить 698 пудів 30 фунтів⁶⁷; коли його одлито, відомостей не маємо.

⁶³ A. Nowowiejski, *Op. cit.*, s. 1257.

⁶⁴ *Ibid.*, s. 1257. – Н. Б-в, *Колокола*, Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона, Санкт-Петербург 1895, т. XV^a (30): Коала–Конкордия, с. 722.

⁶⁵ A. Nowowiejski, *Op. cit.*, s. 1258.

⁶⁶ Kar. Badecki, *Średniowieczne ludwisarstwo Lwowskie*, Lwów; Kraków; Warszawa 1921, s. 12–17 (Одбитка з “*Gazety Lwowskiej*”, №№ 27–34 (1921)).

⁶⁷ *Описание Почаевской Успенской лавры*, изд. 5-е, исправ. и доп., Почаев на Волини 1904, с. 112.

На Волині, що в XIII–XIV ст. грала велику політичну ролю в боротьбі між Литвою й Польщею, а в XVI–XVII вв. була визначним культурно-освітнім осередком східної Європи, повинно було б зберегтися немало цікавих для нас дзвонів (як і взагалі пам'ятників місцевої старовини, на жаль, дуже мало дослідженої), але ж вони загинули в часи світової війни*. В 1915 р., коли німецькі війська стали посуватися на схід, російська влада видала наказ, разом з евакуацією людности, вивозити з Волині й церковні дзвони. Через те парахв'яльні церкви та монастирі zostалися без дзвонів. Останні збереглися в поодиноких селах цілком випадково. Так, священник села Вілії, під Кременцем, не виконав наказу, а вночі закопав дзвони церковні в себе на току і місце схованки їх прикрив скиртою соломи. Про це знали, крім самого священника, тільки ключник та церковний староста. Через кілька років дзвони було одкопано й повішено на своєму місці. Завдяки неслухняности місцевого священника, парахв'я села Вілії зберегла собі дзвони⁶⁸. Почаївська лавра, завдяки енергії свого намісника, в 1918 р., за гетьманства Павла Скоропадського, встигла повернути собі вивезені в 1915 р. дзвони, іншим же монастирям та парахв'ям не пощастило цього зробити, і їх дзвони назавжди загинули під владою большевиків, що останніми роками нищать всі церковні дзвони, не вважаючи ні на їх мистецьку вартість, ані на історичне значіння.

Які дорогоцінні пам'ятники старовини та мистецтва загинули там, в совітських республіках, можна бачити з доповіді п. Б. Пилипенка “Мазепин дзвін” (в одній з комісій Української Академії Наук). Докладчик заявляє, що з тих дзвонів, які знищено “на потреби індустріалізації”, ним “відкрито, описано й занотовано багато цікавих пам'яток” українського ліярництва на Чернігівщині, які зоставалися невідомими попереднім дослідувачам. Серед них знаходився й дзвін з Домницького монастиря. Дзвін цей не великий, важить всього “32 камені” (камень – 32 російськ[і] фунти), має на собі написи, з яких видно, що його пожертвував гетьман Мазепа в самому кінці XVII ст. до Воскресенської церкви міста Батурина, звідки й попав він на дзвіницю Домницького монастиря. В написах подано ім'я майстра-людвисара Карпа Балашевича з Глухова, повний титул та ім'я гетьмана й кілька рельєфних образів релігійного змісту, герб Мазепи й його портрет “в увесь зріст, з булавою, в урочистій позі”. З тексту написів видно, що дзвін називався “Голубом”⁶⁸. На жаль, не подано самого тексту написів,

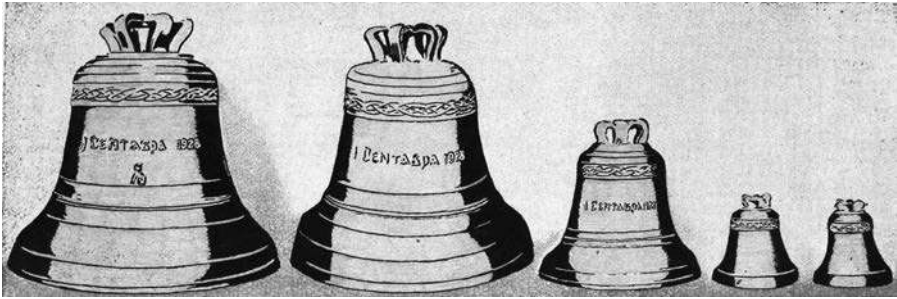
* Мається на увазі Першої світової війни. – Д.Г.

⁶⁸ З оповідань магістра теології п. А. Лапинського.

⁶⁹ Засідання Комісії Історії Козаччини і Козацької Доби, Україна. Науковий журнал українознавства (липень–серпень 1930) 196–198. Наведені відомости автор здобув за ласкавою

а передано лише зміст їх. Вже самий портрет Мазепи багато значить: хоч цей гетьман і вславився своїми щедрими жертвами на церкви й монастирі, але ж правдивого портрету його не збереглося.

Наприкінці цього короткого нарису не зайвим буде згадати ще про п'ять дзвонів, які, хоч і з'явилися тільки в 1929 р., а проте мають вже історичне значіння. Мова йде про ті дзвони, що послано від імени Православної Церкви в Речі Посполитій Польській до православного собору в Токіо й, таким чином, являються даром першої Церкви для Православної

Дзвони, одляні в Польщі для Японської Православної Церкви

Церкви в Японії. В 1925 р., підчас землетрусу в Токіо, згорів тамошній православний собор. За матеріальною допомогою Європейських Православних Церков собор було поновлено, й 15 грудня 1929 р. відбулося урочисте його посвячення, в присутності трьохтисячного зібрання народу (95% присутніх творили православні японці), міністра народньої освіти в Японії, представників громадських організацій. Ось для цього собору, згідно з постановою Св. Синода Православної Церкви в Польщі, було переведено по всіх храмах одноразову збірку грошей, яка й дала до 7 тисяч злотих. На зазначену суму було зроблено й вислано до Японії п'ять дзвонів, вагою в 466, 129, 62, 33 і 22½ клгр. В Токіо їх повішено на дзвіницю, й вони там скликають на церковні відправи православних христیان-японців.

Публ., комент. Д. Гордієнка

допомогою п. д-ра С.П. Наріжного; за те він і висловлює останньому свою сердечну подяку.